

<https://doi.org/10.31891/PT-2023-3-8>

УДК 159.947:355.01

Наталія МАСЬ

кандидат психологічних наук, доцент,
Військовий інститут КНУ ім. Тараса Шевченка

<https://orcid.org/0000-0003-3940-3985>

e-mail: 2005mas@ukr.net

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ ПЛАНІВ У СТАРШОКЛАСНИКІВ

У статті презентовано результати теоретичного дослідження психологічних особливостей формування професійних планів у старшокласників. Зазначається, що професійний план старшокласника – це позитивне ставлення школяра до свого професійного майбутнього, схема свідомої регуляції ним свого професійного шляху. Визначено його структуру, яка містить цільовий, пізнавальний, особистісно-вольовий, професійно-діяльнісний та ціннісний компоненти. Запропоновано варіант схеми побудови індивідуального професійного плану у школярів. Виокремлено рівні та показники сформованості професійних планів учнів старших класів, а також рекомендовано профорієнтаційні заходи відповідно до кожного з рівнів.

Ключові слова: психологічні особливості; формування; професійні плани; старшокласники; структура, рівні, показники.

Natalia MAS

Military Institute of Taras Shevchenko National University of Kyiv

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE FORMATION OF PROFESSIONAL PLANS FOR HIGH SCHOOL STUDENTS

The article presents the results of a theoretical study of the psychological features of the formation of professional plans among high school students. The essence of the concept of "professional plan" and its structure, which includes target, cognitive, personal-volitional, professional-activity and value components, are determined. In order to shift the emphasis of professional self-determination, which is focused on the labor market, to finding the meaning of personal development, we propose to highlight the value component in the structure of the professional plan. The main value orientation can be the desire to build a unique life, which is full of professional creativity and benefit to other people.

In our opinion, all values are interrelated and are in a state of dynamic balance that depends on the individual. The professional plan is formed in accordance with the existing value orientations, when the individual begins to correlate the individual value system with the opportunities offered by society.

Professional plans of high school students are, in their essence, not only an important structural organization of the personality at the stage of its self-determination, but can also play various other roles: the instigator of individual student actions; indicator of schoolchildren's aspirations, which can be used to predict personality development, orient it towards a certain professional activity, etc.

A variant of the scheme for building an individual professional plan for schoolchildren is offered. The levels and indicators of the formation of professional plans of high

school students are highlighted, and career guidance measures are recommended in accordance with each of the levels.

Key words: psychological features; formation; professional plans; high school students; structure, levels, indicators.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Соціально-економічна ситуація, яка склалась сьогодні в Україні, характеризується, з одного боку, крайньою невизначеністю щодо тенденцій на ринку праці, а з іншого – великою надією на відбудову та розвиток країни за рахунок підростаючого покоління. В таких умовах надзвичайно важливо, щоб старшокласники добре усвідомлювали свої внутрішні можливості та здібності, мали стійкі й, водночас, динамічні ціннісні орієнтації і відповідні їм життєві цілі та професійні цілі, бажання й вміння ефективно вчитися новому, тобто сформований професійний план.

Аналіз досліджень та публікацій

Значний внесок до розробки проблеми здійснила І. Гриценок, яка досліджувала формування професійного плану учнів закладів професійно-технічної у контексті психологічної готовності до вибору й реалізації професійної кар'єри [1]. Д. Закатнов звертав увагу на особливості взаємозв'язку професійного планування та розвитку кар'єри, а В. Орлов вивчав кар'єрні орієнтації з точки зору цінностей та цілепокладання [2; 3; 4].

Формулювання цілей статті

Мета статті полягає у презентації результатів теоретичного дослідження психологічних особливостей формування професійних планів у старшокласників.

Виклад основного матеріалу

Загальні теоретичні положення щодо планування професійної діяльності стали основою для визначення сутності професійного плану. На сьогодні існують різні підходи щодо визначення поняття «професійний план»: як свідомо сформульованої цілі; як важливого психічного регулятора професіоналізації; як спрямованість особистості щодо певного бачення майбутньої професійної діяльності; як ставлення особистості до професійного світу; як уявлення особистості щодо конкретної професійної діяльності. Неузгодженість у поглядах щодо формулювання сутності професійного плану викликано, по-перше, складністю його функціональної природи, по-друге, відсутністю

чіткості визначення поняття «планування». Ми дотримуємося точки зору науковців, які схилиються до думки, що професійний план – це позитивно-стверджувальне ставлення особистості до професійної діяльності.

Аналіз психолого-педагогічної літератури демонструє відсутність узгодженої структури професійного плану. Вчені виокремлюють такі компоненти досліджуваного утворення: загальне уявлення щодо ролі праці; близькі та далекі професійні цілі; додаткові варіанти досягнення довгострокових цілей і їхня ієрархія; знання шляхів підготовки до досягнення цілей; реальна підготовка до досягнення цілей; у випадку явного неузгодження між можливостями й цілями – інший професійний вибір.

Варіант схеми побудови індивідуального професійного плану:

- усвідомлення цінності чесної праці та необхідності професійної підготовки для повноцінного самовизначення і самореалізації;
- загальне орієнтування щодо світу професійної праці, соціально-економічної ситуації в країні та прогнозування її подальших перспектив;
- виокремлення довгострокової професійної цілі та її узгодження з іншими важливими життєвими цілями;
- виокремлення короткострокових професійних цілей як етапів і шляхів досягнення довгострокової цілі;
- знання щодо обраних цілей, професій і спеціальностей, місць працевлаштування;
- уявлення про основні зовнішні перешкоди на шляху до обраних цілей, а також особистісні труднощі;
- знання щодо шляхів і способів подолання зовнішніх перешкод та особистісних недоліків, що сприяє підготовці до самостійного й усвідомленого вибору майбутньої професійної діяльності;
- наявність системи резервних варіантів на випадок невдачі щодо основного варіанту професійного самовизначення;
- початок практичної реалізації особистої професійної перспективи та регулярне самовдосконалення [6].

Функцію контролю, корекції, які властиві будь-якому механізму саморегуляції, у професійних планах виконує професійно-діяльнісний компонент. Завдяки самооцінці в процесі реалізації професійних спроб людина виявляє сильні та слабкі сторони своїх функціональних можливостей, на основі їхнього аналізу формує свій «Образ-Я», коректує та розвиває ідеальний образ себе як суб'єкта вибору професії і

майбутньої професійної діяльності, конструює програму професійної підготовки та наступних поглиблених професійних спроб, розширює уявлення про світ праці й можливостей професійного зростання.

З метою зміщення акценту професійного самовизначення, який зосереджений на ринку праці, на знаходження сенсу особистісного розвитку, ми пропонуємо виокремити ціннісний компонент в структурі професійного плану. Це виявляється особливо актуальним в наш час, коли стрімко руйнуються минулі цінності та молодь відчуває гостру потребу у формуванні повноцінної світоглядної позиції, а також знаходженні свого місця серед різноманіття способів самореалізації. Головним ціннісним орієнтиром може бути прагнення побудувати унікальне, неповторне життя, яке сповнене професійною творчістю та користю для інших людей.

Серед зарубіжних вчених ціннісні орієнтації досліджувались Е. Шпрангером, Дж. Голландом, М. Рокічем та іншими. Е. Шпрангер розуміє ціннісні орієнтації як форму пізнання світу й виокремлює шість відповідних типів особистості: теоретичний (пошук істини, інтерес до раціональних підходів); економічний (пізнає те, що приносить практичну користь йому, близьким, суспільству); естетичний (прагне до гармонії, стилю тощо); соціальний (прагне жити і працювати заради інших людей); політичний (цінує владу та вплив); релігійний (пошук сенсу життя, інтерес до ірраціональних підходів). Однак система типів особистості вченого відповідно до домінуючих ціннісних орієнтацій не враховує можливість одночасного зацікавлення у декількох з них, а також не береться до уваги динаміка їхнього розвитку [5].

На нашу думку, усі цінності є взаємопов'язаними та перебувають у стані динамічної рівноваги, що залежить від конкретної особистості. Професійний план формується відповідно до наявних ціннісних орієнтацій, коли особистість починає співвідносити індивідуальну систему цінностей з можливостями, які пропонує соціум. Саме тоді виникає у перспективі та закріплюється особистісна необхідність пристосування до суспільства у певній професійній ролі, кінцевою метою якої є успішне завершення соціалізації молодої людини у дорослому світі праці.

Враховуючи всі зазначені вище теоретичні підходи, можна зробити висновок, що професійні плани старшокласників є у своїй сутності не тільки важливою структурною організацією особистості на етапі її самовизначення, а й можуть відігравати різні інші ролі: спонукача окремих дій учнів; показника прагнень школярів, за допомогою якого можна прогнозувати розвиток особистості, орієнтувати її на певну професійну діяльність тощо. Стрижнем

професійного планування має бути обрання цілей, які сформовані на основі домінуючих мотивів і ціннісних орієнтацій особистості.

Вивчення психолого-педагогічної літератури дозволило нам виокремити чотири рівня сформованості професійних планів учнів старших класів (табл. 1). *Нульовий рівень* характеризується відсутністю професійного плану. Старшокласники цієї групи не уявляють собі майбутньої професійної діяльності, не мають цільової установки, визначених ціннісних орієнтацій та стійких інтересів, не розуміють своїх внутрішніх можливостей. *Низький рівень* відповідає не чіткому уявленню майбутньої професійної діяльності, мотивації споживацького характеру, слабкому орієнтуванню у світі професій та шляхах отримання освіти, відсутності прагнення дізнатися про свої потенціальні можливості й вольової установки щодо подолання труднощів на шляху досягнення професійного успіху. Також такі школярі не мають сформованої програми реалізації низки цілей, потреби у діяльності й уявлення про зовнішні умови досягнення високих результатів у професійному житті. *Середній рівень* сформованості професійних планів у старшокласників корелює з наявністю прагматичних ідеалів та орієнтирів, розумінням світу професій, інтересом до їхнього змісту, бажанням глибше дослідити специфіку майбутньої професії, зверненням до професіографічної літератури та спеціалістів відповідного фаху. Проте, у них не повною мірою розвинена потреба у безпосередній діяльності, відсутня активна позиція щодо набуття необхідних навичок для обраної професії, тобто не сформований особистісно-вольовий компонент. *Високий рівень* досліджуваного утворення вказує на те, що учні обирають професію відповідно до соціальної установки та сформованих цінностей, поглибленого вивчення її специфіки та відповідності власним індивідуальним здібностям і потенціалу. У них наявна активна позиція щодо оволодіння професією, сформована потреба у діяльності та вольова установка щодо подолання труднощів на шляху досягнення успіху.

Знання рівнів і показників сформованості професійних планів старшокласників дозволяє більш оптимально здійснювати профорієнтаційну роботу зі школярами. Основні напрямки профорієнтаційних заходів у випадку відсутності професійного плану полягають у вивченні інтересів і схильностей школярів, їхньої ціннісно-мотиваційної сфери, виокремленні інтересу та зацікавленості у певній професійній сфері, а також наданні профорієнтаційного матеріалу, який містить інформацію про різноманітні професії, які відповідають здібностям і потребам конкретного учня.

Таблиця 1

Показники сформованості професійного плану старшокласників

Компоненти	Нульовий рівень	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
Цільовий	Відсутність уявлення про майбутню професійну діяльність	Не чітке уявлення про майбутню професійну діяльність	Перманентне уявлення про майбутню професійну діяльність	Чітке уявлення про майбутню професійну діяльність
Ціннісний	Відсутність ціннісних орієнтирів	Примітивні орієнтири (соціально-індиферентні)	Прагматичні орієнтири (соціально-прийнятні)	Відповідність орієнтирів та соціальних установок (соціально-схвальні)
Пізнавальний	Відсутність інтересу до світу професій	Інтерес тільки до зовнішніх сторін змісту професії, відсутність інтересу до специфіки та шляхів отримання освіти	Стійка потреба у знаннях про професію, спроби дослідження її змісту	Всебічне розуміння шляхів і засобів досягнення професійних цілей, стійка потреба у знаннях про професію
Особистісно-вольовий	Відсутність уявлення про власні можливості та вольових зусиль для ознайомлення з професією	Відсутність уявлення про власні можливості та вольових зусиль для ознайомлення з професією	Знання своїх здібностей, схильностей, можливостей. Вольові зусилля з метою ознайомлення з професією	Знання своїх здібностей, схильностей, можливостей. Впевненість у подоланні труднощів в процесі оволодіння професією
Професійно-діяльнісний	Професійні цілі відсутні	Відсутня програма реалізації низки короткострокових та довгострокових цілей, уявлення про зовнішні умови досягнення професійного успіху	Наявні уявлення про близькі та далекі перспективи. Недостатньо активна позиція щодо набуття навичок	Сформована програма реалізації низки короткострокових та довгострокових цілей. Потреба у діяльності. Активна позиція щодо набуття необхідних навичок

Для школярів з низьким рівнем сформованості професійних планів необхідно організувати знайомство з мотиваційно-ціннісною сферою, розширити уявлення про світ професій, шляхах досягнення близьких перспектив, поглибити знання про внутрішні можливості й зміст актуальної професійної діяльності, актуалізувати соціально значущий потенціал обраної професії, допомогти сформувати активну позицію щодо засвоєння знань про різні професії та їх специфіку. Корисними профорієнтаційними заходами для старшокласників з середнім рівнем сформованості професійних планів можуть бути поглиблення знань про професійну сферу діяльності шляхом використання креативних завдань, стимулювання активної позиції щодо набуття необхідних для майбутньої професії навичок, формування потреби у діяльності з метою перевірки своїх здібностей та інтересів, а також розвиток ціннісно-мотиваційної сфери заради набуття професійної спрямованості. У випадку високого рівня сформованості досліджуваного утворення доцільним буде поглиблення знань про обрані професії, розвиток соціально корисних мотивів вибору сфери професійної діяльності, вдосконалення ціннісних орієнтацій учнів старших класів для формування професійної спрямованості.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі

Таким чином, професійний план старшокласника – це позитивне ставлення школяра до свого професійного майбутнього, схема свідомої регуляції ним свого професійного шляху. Його структура містить цільовий, пізнавальний, особистісно-вольовий, професійно-діяльнісний та ціннісний компоненти, які є взаємопов'язаними між собою.

Формування довгострокових професійних планів старшокласників передбачає всебічний розвиток всіх структур особистості, самостійності, ініціативності, критичного мислення, творчості, здатності приймати рішення, готовності до особистісного й професійного зростання, а також безперервної освіти. Перспективи подальших досліджень пов'язані з розробкою та впровадженням різних видів профорієнтаційних робіт відповідно до рівнів сформованості професійних планів учнів старших класів.

Література

1. Гриценко І. А. Формування психологічної готовності учнів закладів професійної (професійно-технічної) освіти до вибору й реалізації професійної кар'єри. Науково-методичне забезпечення

професійної освіти і навчання : зб. матеріалів XII звітної Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 5-19 березня 2018 р.), Ін-т проф.-техн. освіти НАПН України. Київ : ІПТО НАПН України, 2018. С. 47-49.

2. Закатнов Д. О. Взаємозв'язок професійного самовизначення та професійної кар'єри. Концептуальні засади розвитку освіти дорослих : світовий досвід, українські реалії і перспективи. Київ : Знання України, 2018. С. 337-342.

3. Орлов В. Ф. Кар'єрні орієнтації суб'єктів сучасної професійної школи. *Науковий вісник Ін-ту проф.-техн. освіти НАПН України. Професійна педагогіка* : зб. наук. пр. 2017. Вип. 13. С. 15-21.

4. Планування й розвиток професійної кар'єри учнівської молоді у системі професійно-технічної освіти : навч. посіб. / С. В. Алексєєва, Л. М. Єршова, Д. О. Закатнов, В. Т. Лозовецька, В. Ф. Орлов. Житомир : Полісся, 2018. 186 с.

5. Spranger E. *Psychologie des Jugendalters*. Leipzig : Quelle & Meyer, 1924.

6. Щербак Т. І. Концептуальні основи професійного розвитку особистості. *Актуальні питання сучасної психології* : зб. наук. пр. Т. 2., 2015. С. 159-163.

References

1. Hrytsenok I. A. Formuvannia psykholohichnoi hotovnosti uchniv zakladiv profesiinoi (profesiino-tekhnichnoi) osvity do vyboru y realizatsii profesiinoi kariery. *Naukovo-metodychne zabezpechennia profesiinoi osvity i navchannia* : zb. materialiv KhII zvitnoi Vseukr. nauk.-prakt. konf. (m. Kyiv, 5-19 bereznia 2018 r.), In-t prof.-tekh. osvity NAPN Ukrainy. Kyiv : IPTO NAPN Ukrainy, 2018. S. 47-49.

2. Zakatnov D. O. Vzaiemozviazok profesiinoho samovyznachennia ta profesiinoi kariery. *Kontseptualni zasady rozvytku osvity doroslykh : svitovy dosvid, ukraiynski realii i perspektivy*. Kyiv : Znannia Ukrainy, 2018. S. 337-342.

3. Orlov V. F. Karierni oriientatsii subiektiv suchasnoi profesiinoi shkoly. *Naukovyi visnyk In-tu prof.-tekh. osvity NAPN Ukrainy. Profesiina pedahohika* : zb. nauk. pr. 2017. Vyp. 13. S. 15-21.

4. Planuvannia y rozvytok profesiinoi kariery uchnivskoi molodi u systemi profesiino-tekhnichnoi osvity : navch. posib. / S. V. Aliksieieva, L. M. Yershova, D. O. Zakatnov, V. T. Lozovetska, V. F. Orlov. *Zhytomyr : Polissia*, 2018. 186 s.

5. Spranger E. *Psychologie des Jugendalters*. Leipzig : Quelle & Meyer, 1924.

6. Shcherbak T. I. *Kontseptualni osnovy profesiinoho rozvytku osobystosti. Aktualni pytannia suchasnoi psykholohii* : zb. nauk. pr. Т. 2., 2015. S. 159-163.